

# „Hoorakaristuste“ kaotamine Eesti- ja Liivimaal

Mati Laur, Ken Ird\*

Keskaegne kanooniline õigus lubas seksuaalvahekordi vaid heteroseksuaalses abielus. Samale seisukohale jäi ka reformatsioonijärgne protestantlik kirik. Reformatsioon tõi kaasa abielu senisest suurema väärtustamise, vastukaaluna aga ka abieluelsete ja -väliste seksuaalsuhete karmima karistamise. Kirikuga käsikäes kehtestasid oma võimu alamate eraelu üle varauusajal kujunenud territoriaalriigid. Abieluväliseid seksuaalsuhteid vaadeldi üheskoos teiste kombelisust rikkuvate üleastumistega, nagu joomine, priiskamine, hasartmängurlus või jumalateotamine, mis nõudsid ühiskonna üldise heakorra kaitsmise nimel mitte ainult taunimist, vaid ka karistamist.

Mõistetavalt puudus nii toonasel kiriklikul kui ka ilmalikul võimul haldussuutlikkus kõigi abieluväliste seksuaalsuhete avastamiseks ja nende eest nuhtlemiseks. Seetõttu langes karistuste põhiraskus vallasemadele – rasedus ja sünnitus ei saanud reeglina avalikkusele märkamatuks jääda. Väljaspool abielu lapseootele jäämine kvalifitseeriti üldjuhul kristlikke moraalinorme hülgavaks „hooramiseks“ ning üleastunut ootasid pärast sünnitust ees häbistuskaristused. Koos valgustusliikumisega hakkas Euroopas levima arusaam, et häbistuskaristused toovad kaasa raseduse varjamise ning õhutavad vallasemasid vastsündinuid tapma. See sundis ilmalikke võime vallasemade karistamist üle vaatama ning häbistuskaristusi asendada või kaotama.<sup>1</sup> Venemaa Läänemere-provintsid Liivi- ja Eestimaa oli esimesi piirkondi Euroopas, kus häbistuskaristused „hooramise“ eest kaotati. Selle põhjusi ja käiku käesolev artikkel vaatlebki.

\*

Pärast Vene võimu kehtestamist Baltikumis 1710/1721 jäid Liivi- ja Eestimaal kehtima paljud Rootsi-aegsed seadused, teiste hulgas 1686. aastal kehtestatud ning 1690. aastal Liivi- ja 1692. aastal Eestimaale laiendatud kirikuseadus, mis määratles ka seksuaalsed üleastumised ning

\* Matri Laur (1955), PhD, Tartu Ülikool, uusaja ajaloo professor, Tartu, Jakobi 2, 51003, mati.laur@ut.ee; Ken Ird (1987) Tartu Ülikool, ajaloo ja arheologia instituudi doktorant, Tartu, Jakobi 2, 51003, ken.ird@ut.ee

<sup>1</sup> Vt. lähemalt: I. V. Hull. Sexualstrafrecht und geschlechtsspezifische Normen in den deutschen Staaten des 17. und 18. Jahrhunderts. – U. Gerhard (hrsg.). Frauen in der Geschichte des Rechts. Von der Frühen Neuzeit bis zur Gegenwart. München: Beck, 1997, lk. 221–234; G. Schwerhoff. Historische Kriminalitätsforschung (Historische Einführungen, 9). Frankfurt am Main, New York: Campus, 2011, lk. 155; vt. ka B. Harms-Ziegler. Außeheliche Mutterschaft in Preußen im 18. und 19. Jahrhundert. – U. Gerhard (hrsg.). Frauen in der Geschichte des Rechts. Von der Frühen Neuzeit bis zur Gegenwart, lk. 325–344; S. Burghartz. Rechte Jungfrauen oder unverschämte Töchter? Zur weiblichen Ehre im 16. Jahrhundert. – K. Hausen, H. Wunder (hrsg.). Frauengeschichte – Geschlechtergeschichte (Geschichte und Geschlechter, 1). Frankfurt am Main, New York: Campus, 1992, lk. 173–183; S. Burghartz. Zeiten der Reinheit – Orte der Unzucht. Ehe und Sexualität in Basel während der frühen Neuzeit. Paderborn, München, Wien: Schöningh, 1999; S. Breit. „Leichtfertigkeit“ und ländliche Gesellschaft. Voreheliche Sexualität in der frühen Neuzeit. (R. Reichardt, E. Schmitt (hrsg.). Ancien Régime, Aufklärung und Revolution, 23). München: Oldenbourg, 1991; M. Lorenz. „... da der anfängliche Schmerz in Liebeshitze übergehen kann...“. Das Delikt der „Nothzucht“ im gerichtsmmedizinischen Diskurs des 18. Jahrhunderts. – C. Künzel (hrsg.). Unzucht – Nothzucht – Vergewaltigung. Definitionen und Deutungen sexueller Gewalt von der Aufklärung bis heute. Frankfurt am Main, New York: Campus, 2003, lk. 63–87.

nende eest määratavad karistused. Abielurikkumise ja „hooramise“ jättis kirikuseadus ilmalike kohtute nuhelda (Cap. XV, §1).<sup>2</sup> Liivimaal tegelesid sellega maakohtud, mis paiknesid igas maakonnas – Riias, Võnnus, Tartus, Pärnus ja Saaremaal. Kohtu koosseis (maakohtunik koos kahe assessoriga) valiti rüütelkonna maapäevadel kohaliku aadli hulgast.<sup>3</sup> Eestimaal lahendati sellised üleastumised kihelkonna tasandil kohaliku pastori ja mõisnike esindajate (ülemkirikueestseisjate) juuresolekul.<sup>4</sup>

Vallaslaste osakaalu 18. sajandi Eesti ala maakogudustes on Heldur Palli määratlenud keskmiselt kahe protsendiga.<sup>5</sup> Seega ei erinenud Eesti vallaslaste suhtarvu poolest ülejäänud Euroopast: varauusaegses maaühiskonnas sündiski väljaspool abielu keskeltläbi 2% lastest. Linnaühiskonnas ulatus vallaslaste osakaal juba 5%-ni ning 18. sajandi teisel poolel hakkas see veelgi jõudsamalt kasvama.<sup>6</sup> Et reeglina sünnitasid vallasemad vähem lapsi kui abielus naised, oli vallasemade protsent ühiskonnas siiski märksa suurem vallaslaste osakaalust.

Euroopa kohtupraktikas võidi mitteabielus naise kohtu ette kutsuda ja trahvida juba nende raseduse ajal.<sup>7</sup> Liivimaa 18. sajandi kohtumaterjalidest nähtuvalt jõudsid siinmail kohtu ette juba sünnitanud emad. Mõnel pool võis riigivõim karistada ka abielus ema, juhul kui vaheabiellumise ja lapse sünni vahel jäi liiga lühikeseks.<sup>8</sup> Ka selliseid kohtuasju Liivimaal teadaolevalt pole. Kuigi külaühiskonnas oldi abielueelsete seksuaalsuhete suhtes tolerantsemad kui linnas, puudutas see siiski vaid neid vahekordi, mis toimusid peatse abielu sõlmimise lootuses, enamasti pärast abielutöötuse andmist.<sup>9</sup> Seksuaalsuhted, mis polnud tingimata seotud tulevase abieluga, leidsid taunimist ka külas. Ei olnud paratamatult vajalik, et naine neitsina abiellu astuks, küll aga et ta oleks vaid sellistes seksuaalsuhetes, mis saaksid hiljem abielu sõlmimisega legitimeerituks.<sup>10</sup> Kõige sagedasem probleem nii Liivimaal kui ka mujal Euroopas oli lapseootele jäänud naise mahajätmine.<sup>11</sup> Kohtutel tuli otsustada, kas naise väitel talle antud abielulubadus oli tegelik või mitte.<sup>12</sup> Seetõttu küsitleti naise märksa põhjalikumalt kui mehi, et selgitada, kas ja kui palju oli nende teguviisis kergemeelsust. Sellest oleneb ka mehelt alimentide väljanõudmine.<sup>13</sup> Naise käitumisest kohtus sõltus ka karistuse rangus.<sup>14</sup> Toetudes

<sup>2</sup> [H. J. Derling.] Auswahl derer wichtigsten in denen Landes- und Stadtgerichten des Herzogthums Ehstland, auch noch jetzt geltenden Königl. schwedischen Ordnungen. Reval: A. H. Lindfors, 1777, lk. 480.

<sup>3</sup> M. Laur. Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2000, lk. 106.

<sup>4</sup> A. Andresen. Luterlik territoriaalkirik Eestimaal 1710–1832. Riigivõimu mõju kirikuvalitsemisele, -institutsioonidele ja -õigusele (Dissertationes historiae universitatis Tartuensis, 7). Tartu: Tartu Ülikool, 2004, lk. 106.

<sup>5</sup> H. Palli. Eesti rahvastiku ajalugu 1712–1799. Tallinn: Teaduste Akadeemia, 1997, lk. 77. Palli arvutuste järgi oli vallaslaste osakaal kõige väiksem Vormsi rannarootslaste hulgas – 0,2%, kõige suurem aga Pärnumaal Vändras – 2,9%. H. Palli. Eesti rahvastiku ajalugu 1712–1799, lk. 66.

<sup>6</sup> F. Lebrun. Die demographischen Voraussetzungen. – A. Burguière, C. Klapisch-Zuber, M. Segalen, F. Zonabend (hrsg.). Geschichte der Familie, Bd. 3. Neuzeit. Frankfurt am Main, New York: Campus, 1997, lk. 15–23, siin lk. 15. Et riiklik karistuspoliitika mõjutas vallaslaste arvukust, näitab vallaslaste osakaalu oluline vähenemine Cromwelli diktatuuri ajal – vaid 0,94%-ni. F. Lebrun. Die demographischen Voraussetzungen, lk. 161. Seevastu 1800. aasta paiku oli Inglismaal lausa veerand naistest oma esimese lapse sünni ajal vallaselised ning 40% naistest juba abielludes lapseootel. F. Dabhoiwala. Lust und Freiheit. Die Geschichte der ersten sexuellen Revolution. Stuttgart: Klett-Cotta, 2014, lk. 245.

<sup>7</sup> S. Breit. „Leichtfertigkeit“ und ländliche Gesellschaft, lk. 124.

<sup>8</sup> A. Burguière. Die Entstehung des Paares. – A. Burguière, C. Klapisch-Zuber, M. Segalen, F. Zonabend (hrsg.). Geschichte der Familie, Bd. 3: Neuzeit. Frankfurt am Main, New York: Campus, 1997, lk. 142–179; S. Breit. „Leichtfertigkeit“ und ländliche Gesellschaft, lk. 122.

<sup>9</sup> G. Schwerhoff. Historische Kriminalitätsforschung, lk. 155.

<sup>10</sup> S. Burghartz. Rechte Jungfrauen oder unverschämte Töchter?, lk. 175.

<sup>11</sup> G. Schwerhoff. Historische Kriminalitätsforschung, lk. 155.

<sup>12</sup> S. Burghartz. Rechte Jungfrauen oder unverschämte Töchter?, lk. 175.

<sup>13</sup> I. V. Hull. Sexualstrafrecht und geschlechtsspezifische Normen in den deutschen Staaten des 17. und 18. Jahrhunderts, lk. 231.

<sup>14</sup> Ottilia Bochslerini 1539. aastal Baseli kohtu ees öeldu *Die fount ist min, ich mags gen, wemm ich will* talle mõistagi kasuks ei tulnud. S. Burghartz. Zeiten der Reinheit, lk. 176.

Rooma õigusele, mis tegi vahet naise häbistamisel (*stuprum*) ja liiderlikkusel (*fornicatio*),<sup>15</sup> vaagis kohus, kas naine langes kupeldamise, purjujootmise ja valelubaduste võrku või oli end ise oma kergemeelsuse, veel hullem – salakavala võrgutamise – kõlvatusele juhtinud.<sup>16</sup> Karistused olid oluliselt leebemad, kui asjaosalised olid valmis abielluma.<sup>17</sup>

Liivimaa maakohtutes kujunes vallasemade „süüasja“ menetlemisest rutiinne protsess. Vähemalt kord aastas andsid pastorid kihelkonnas sündinud ja ristitud vallaslastest kohtule teada, kohus omakorda saatis mõisaomanikele ja -rentnikele või -valitsejatele korralduse tagada, et nende mõisates elavad vallasemad jõuaksid kuupäevaliselt kindlaks määratud ajal reeglina kolm korda aastas toimuvale kohtusessioonile.<sup>18</sup> Sageli koos imikueas lapsega kohtu ette jõudnud vallasema kuulati põhjalikult üle. Siinkirjutajad on läbi töötanud Pärnu maakohtu vallasemasid puudutavad kohtumaterjalid aastatest 1743–1745. On tähelepanuväärne, et nimetatud aastatel arutluseks olnud 95 kohtuasjast 35 juhul väitis vallasema lapseootele jäämise põhjusena vägistamist, kusjuures 30 juhul oli vägistajaks Vene soldat, viiel juhul saksa soost teener või käsitöölaine.<sup>19</sup> Kuni 1796. aastani Liivi- ja Eestimaa talupojad nekrutivõtu alla ei kuulunud, küll aga majutati nii linnadesse kui küldesse arvukalt riigi sisekubermangudest värvatud sõdureid.<sup>20</sup> Et siinsed kohtud naiste väiteid vägistamise kohta kas ei uskunud või ei pidanud vabandavaks, polnud seotud ainult raskusega väidetavaid vägistajaid kohtu ette tuua, vaid laiema õigusliku taustaga. Varauusaja õiguskorralduse olulisemaid autoriteete – keiser Karl V kriminaalseadustik (1532) *Carolina* defineeris (art. 119) vägistamist kui auliku neitsi, abielunaise või lese tahtevastast autukstegevast akti.<sup>21</sup> Seega ei saanud vägistada neid mitteabielus naisi, kes ei olnud enam neitsid (välja arvatud lesed), samuti ei saanud vägistamisi olla abielusuhetes, välja arvatud vaid neil juhtudel, kui mehed nõudsid seksuaalakti lubamatul viisil (anaalvahekord, taunitavad asendid). Seksuaalvahekorrad olid abielus kohustuslikud. Euroopa kohtupraktikas uuriti vägistamisega seonduvat õige üksikasjalikult, et välja selgitada, kas naised vägistamiseks ise mingil moel põhjust ei andnud. Vähimgi kahtlus naise „kergemeelsuses“ lükkas vägistamissüüdistuse kõrvale.<sup>22</sup> Veel 1739. aastal väitis Halle ülikooli meditsiiniprofessor Michael Alberti oma kommentaarides Karl V kriminaalseadustikule (*Commentatio in constitutionem criminalem Carolinam medica*), et vägistamine vaid ühe mehe poolt ei saa juhtumina kõne alla tulla,

<sup>15</sup> S. Breit. „Leichtfertigkeit“ und ländliche Gesellschaft, lk. 80.

<sup>16</sup> S. Breit. „Leichtfertigkeit“ und ländliche Gesellschaft, lk. 79. Naisepoolset aktiivsust tõlgendati alati võrgutamisenä. Nii tunnistas 15-aastane Caspar Sigwald temast viis aastat vanema Margreth Rüeckenit kohtu Baseli kohtu ees, *daß sie ihn geküßlet, ihme die hoosen auffgemacht, sie sich selbs auffgedeckht und er hernach auff sie gelegen seye*. S. Burghartz. Zeiten der Reinheit – Orte der Unzucht, lk. 244. Vt. ka samasugune näide lk. 241.

<sup>17</sup> S. Breit. „Leichtfertigkeit“ und ländliche Gesellschaft, lk. 131.

<sup>18</sup> M. Laur. *Peccatum contra sextum* vor dem Pernauer Landgericht in den 1740er Jahren. – Forschungen zur baltischen Geschichte 3 (2008), lk. 132–150, siin lk. 133jj.

<sup>19</sup> M. Laur. *Peccatum contra sextum* vor dem Pernauer Landgericht in den 1740er Jahren, lk. 135jj.; K. Ird. Pärnu maakohtu 1743. aasta protokoll kuuenda käsu vastaste rikkumiste kohta. Bakalaureusetöö (käsikiri Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudis). Tartu: Tartu Ülikool, 2009, lk. 6, 9.

<sup>20</sup> Eesti- ja Liivimaa kokku elas 1780. aastate alguses 730 000 kuni 745 000 inimest. Maavägede üldarvu koos garnisonivägedega võib Balti kubermangudes hinnata 45 000 kuni 55 000 mehele. Seega moodustasid Vene sõjaväelased 18. sajandi teisel poolel vähemalt 6–8% Baltikumi rahvastikust. M. Laur. Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783), lk. 42, 98.

<sup>21</sup> Vt. lähemalt: M. Lorenz. „Weil eine Weibperson immer so viel Gewalt hat als erforderlich“: Sexualität und sexuelle Gewalt im medizinisch-juristischen Diskurs und sener Praxis (17. bis Anfang des 20. Jahrhunderts). – F. X. Eder, S. Frühstück (hrsg.). Neue Geschichten der Sexualität. Beispiele aus Ostasien und Zentraleuropa 1700–2000 (Querschnitte, 3). Wien: Turia + Kant, 2000, lk. 145–166, siin lk. 149.

<sup>22</sup> F. Loetz. Sexualisierte Gewalt in Europa 1520–1850. Zur Historisierung von „Vergewaltigung“ und „Missbrauch“ – Geschichte und Gesellschaft 35 (2009), lk. 561–602, siin lk. 576; T. Hommen. Sittlichkeitsverbrechen. Sexuelle Gewalt im Kaiserreich. Frankfurt am Main, New York: Campus, 1999, lk. 43; vt. ka I. Reiter. Zur Geschichte des Vergewaltigungsdeliktes, lk. 21–61.

sest seda suudaks naine takistada. Seisukoht, et üksikul mehel ei õnnestu ainuüksi füüsilise jõuga naine „kahevõitluses“ seksuaalsuhtesse sundida, jäi püsima varauusaja lõpuni.<sup>23</sup> Nii jäi pahatihti vägistamises süüdi naine, kes selle ärahoidmiseks ei rakendanud piisavalt jõudu.<sup>24</sup> Vallasemadel oli vägistamist veelgi raskem kohtu ette tuua, sest toonane meditsiiniline arusaam viljastumisest nägi eeldusena ette nii mehe- kui naisepoolset orgasmi.<sup>25</sup> Kui naist on vägistatud, on ta seda järelikult tahtnud, kui sealjuures ka rasestunud, siis lausa vahekorda nautinud.<sup>26</sup>

Ülalnimetatud 95 kohtuasjas õnnestus naisel karistuseta pääseda vaid kümnel juhul. Kahel juhul oli tegemist vägistamisega, millel kas leidis tunnistaja või oli naine ise juhtunust kohe teada andnud. Seitsmel juhul oli laps sigitatud abielu sõlmimise ootuses: laulatus viibis mõisa vastuseisu tõttu või oli peigmehel veel leeris käimata. Kõigil nendel juhtudel tunnistas ka kohtu ette kutsutud lapse isa oma tegu ning oli valmis vallasemaga abielluma. Ühel juhul oli kihlatu enne pulmi surnud.<sup>27</sup> Reeglina tõi aga kohtu ette kutsumine naisele kaasa süüdimõistmise ning karistamise.

Arusaadavalt ei saanud pärisorjuslikul Liivimaal kohaldada karistusena väljasaatmist, mis Saksamaal oli taoliste üleastumiste puhul üsna sage. Kuigi esmapilgul võib väljasaatmine tunduda leebe karistusena, kasutati seda just raskendavatel asjaoludel, enamasti kolmanda või rohkema keelust üleastumise korral.<sup>28</sup> Turvalisest vanematekodust välja saadetud vastsündinud lapsega naisel oli väga raske elatist leida.<sup>29</sup> Kesk-Euroopas tavapäraselt rahaträhi asendas Liivimaal ihunuhtlus. Tavaliseks karistusemääraks „hooramise“ eest oli naisele viis paari vitsu. Juhul kui vallasema oli juba teist korda samas asjas kohtu ees, määrati talle topelt- ning kolmandal korral (selliseid juhtumeid oli vaadeldavate kohtuasjade hulgas üks) juba kolmekordne karistus.<sup>30</sup>

Lisaks tavapärasele karistusele langes süüdi jäänud vallasemadele osaks avalik hukkamõist, mis väljendus mitmesugustes häbistuskaristustes, nagu kaak, häbipost või kaelarauad.<sup>31</sup> Juhul kui noorpaari laulatuseelsed seksuaalsuhted olid mingil moel avalikkusele teatavaks saanud, tuli pruudil altari ette ilmuda ilma tavapärase pruudiehete ja „neitsilikkuse atribuutideta“, olgu selleks või pruudipärg.<sup>32</sup> 18. sajand tõi kaasa häbikaristuste kohaldamise kasvu. Lisaks maakohtu määratud ilmalikule karistusele nägi Rootsi kirikuseadus „hooramise“ eest patukahetsusena ette pühapäevase jumalateenistuse ajal häbipingil (*Straff-Schemel*) seismist (Cap. IX, §4).<sup>33</sup> Just häbistuskaristusi hakkas avalik arvamus 18. sajandil pidama peamiseks lapsetapule õhutajaks.

<sup>23</sup> M. Lorenz. Weil eine Weibperson, lk. 145–166, siin lk. 152, 161jj.

<sup>24</sup> I. Reiter. Zur Geschichte des Vergewaltigungsdelikttes, lk. 26.

<sup>25</sup> M. Lorenz. M. Lorenz. „Weil eine Weibperson immer so viel Gewalt hat als erforderlich“, lk. 74. Toonast arusaama viljastumisvõimalusest väljendab anonüümne meditsiiniline traktaat 1797. aastast järgmiselt: (...) *wo aber nur eine gewaltsame Eroberung und damit verknüpfte wirkliche Einbringung des männlichen Gliedes vorgegangen ist, so kann ein Frauenzimmer allerdings in dem ersten, obwohl schmerzhaften Beischlaf geschwängert werden, da der anfängliche Schmerz in Liebeshitze übergehen kann, besonders wenn die Mannsperson feurigen Temperaments ist, und gleich nach dem Ausspritzen des Saamens den Beischlaf fortsetzt, und die Ausspritzung wiederholt, hierdurch die schmerzhaften Empfindungen in wollustige Gefühle verwandelt und die Schwängerung möglich gemacht.* [Anon.]. Geheime Kunstkabinet der Liebe. Berlin: 1797, lk. 57.

<sup>26</sup> M. Lorenz. Weil eine Weibperson immer so viel Gewalt hat als erforderlich, lk. 84.

<sup>27</sup> M. Laur. *Peccatum contra sextum*, lk. 141, 145; K. Ird, Pärnu maakohtu 1743. aasta protokoll, lk. 7jj.

<sup>28</sup> S. Breit. „Leichtfertigkeit“ und ländliche Gesellschaft, lk. 137.

<sup>29</sup> S. Breit. „Leichtfertigkeit“ und ländliche Gesellschaft, lk. 138–140.

<sup>30</sup> M. Laur. *Peccatum contra sextum* vor dem Pernauer Landgericht in den 1740er Jahren, lk. 144.

<sup>31</sup> I. V. Hull. Sexualstrafrecht und geschlechtsspezifische Normen in den deutschen Staaten des 17. und 18. Jahrhunderts, lk. 231.

<sup>32</sup> S. Burghartz. Rechte Jungfrauen oder unverschämte Töchter?, lk. 178.

<sup>33</sup> [H. J. Derling.] Auswahl derer wichtigsten in denen Landes- und Stadtgerichten des Herzogthums Ebstland, auch noch jetzt geltenden Königl. schwedischen Ordnungen, lk. 444.

\*

Lapsetappude teema tõusis päevakorda alles 16. sajandi teisel poolel koos ilmaliku võimu tugevnemisega kaasnenud kontrollivõimaluste kasvuga ning kõrgendatud tähelepanuga kombelisuse tagamisele.<sup>34</sup> See ei tähenda, et selliseid kuritegusid poleks varem toime pandud. Olukorras, kus ligi kolmandik sünnitusi lõppes vastsündinu surmaga, oli raske eristada nuri-sünnitust ja sünnitraumat mõrvast.<sup>35</sup> Eraldiseisva kuriteoliigina leidis vastsündinud lapse tapmine ema poolt esmakordselt äramärkimist *Carolina's* (1532), mis nägi karistusena ette kotis uputamise, kusjuures koos surmamõistetuga võidi samasse kotti panna ka mõni loom – madu, skorpion või kass.<sup>36</sup> Neis piirkondades, kus lapsetapp oli enam levinud, võis hirmutamise eesmärgil naise ka elusalt matta või teibasse ajada või siis enne uputamist teda hõõguvate tangidega pitsitada (art. 131).<sup>37</sup> Kuigi hiljem surmanuhtluse viisi pehmendati, taastas Preisi kuningas Friedrich Wilhelm I 1720. aastal uputuskaristuse.<sup>38</sup>

Karmid karistused olid kooskõlas toonase arusaama vastsündinu tapmisest kui eriti loomuvastasest teost, seda nii kristlikust vaatenurgast (nii viienda kui kuuenda käsu rikkumine, vastsündinu ristimata jätmine) kui ka loomuõiguse seisukohast (kuriteo suunatus süütu ja väeti lapse vastu, mis on harukordne isegi loomariigis).<sup>39</sup> Lapsetapu karistuste karmistamisel oli ka hoiatav funktsioon, näitamaks, et liiderlik käitumine võib viia mõrvani ning sealt edasi juba tapalavale.<sup>40</sup>

*Carolina* mõjutas oluliselt ka Läänemere provintside karistusõigust, seda ka 18. sajandil Vene võimu all ning kaotas oma juriidilise jõu ametlikult alles 1845. aastal, kui Baltikumis hakkas kehtima vastselt vastu võetud Vene karistusseadustik.<sup>41</sup> 17.–18. sajandil kehtinud ning 1709. aastal Baltikumi kohtute tarbeks saksakeelsena välja antud Rootsi maaõiguse järgi tuli oma lapse tapnud mees rattale tõmmata, naine aga põletada.<sup>42</sup> Sarnaselt näiteks sodoomias süüdimõistetutega, 18. sajandi Baltikumi kohtupraktikas karistuste kogu karmust siiski ei rakendatud.<sup>43</sup> 1767. aastal mõistis Saaremaa maakohus lapsetapus süüdistatud Mustjala mõisa talupoja Arjuste Hermi surma järgnevalt: tal tuli kõigepealt pea maha raiuda ning seejärel keha rattale tõmmata. Samamoodi mõistis Tartu maakohus 1746. aastal pea maharaiumise läbi surma Haaslava mõisa Kübarsepa Johani tütre Ebo. Hukkamise järel tuli tema keha tuleriidal põletada. Kohtuotsuses tuuakse Ebo süüdimõistmise puhul välja rida raskendavaid asjaolusid, nende hulgas tema enda tunnistuse, et ta olnud kirikus lapsetapust

<sup>34</sup> R. van Dülmen. *Frauen vor Gericht. Kindschmord in der Frühen Neuzeit*. Frankfurt am Main: Fischer, 1991, lk. 98.

<sup>35</sup> R. van Dülmen. *Frauen vor Gericht*, lk. 98; M. Wiesner-Hanks. *Early modern Europe, 1450–1789* (Cambridge history of Europe). Cambridge: Cambridge University, 2013, lk. 304.

<sup>36</sup> O. Ulbricht. *Kindschmord in der frühen Neuzeit*. – *Frauen in der Geschichte des Rechts: Von der Frühen Neuzeit bis zur Gegenwart*. München: Beck, 1997, lk. 235–247, siin lk. 236jj.

<sup>37</sup> J. C. Koch. *Nebst dem Horixischen Programma: wahre Veranlassung der P. H. G. O. und einer Vorrede worin der Werth und Nutzen dieser Ausgabe gezeigt und zu der gelehrten Geschichte des teutschen peinlichen Rechts zuverlässige Nachrichten mitgetheilt werden*. Marburg, 1820, lk. 67.

<sup>38</sup> O. Ulbricht. *Kindschmord in der frühen Neuzeit*, lk. 237; B. Harms-Ziegler. *Außeheliche Mutterschaft*, lk. 326.

<sup>39</sup> O. Ulbricht. *Kindschmord in der frühen Neuzeit*, lk. 235; M. Wiesner-Hanks. *Early modern Europe*, lk. 304; R. van Dülmen. *Frauen vor Gericht*, lk. 109; I. V. Hull. *Sexualstrafrecht und geschlechtsspezifische Normen in den deutschen Staaten des 17. und 18. Jahrhunderts*, lk. 225.

<sup>40</sup> R. van Dülmen. *Frauen vor Gericht*, lk. 112.

<sup>41</sup> J. Sootak. *Veritasust kriminaalteraapiani. Käsitlusi kriminaalõiguse ajaloost*. Tallinn: Juura, 1998, lk. 228.

<sup>42</sup> *Das Schwedische Land- und Stadt-Recht mit denen dazu gehörigen Notis und Allegaten cum Gr. et Pr. Sac. R. M. Sv. Riga: G. M. Nöller, 1709, lk. 433.*

<sup>43</sup> Kuigi Läänemere provintside kehtivad seadused nägid sodoomia puhul ette elusalt põletamise, siis tegelikult raiuti surmamõistetul enne põletamist pea maha. K. Ird. *Sozialdisziplinierung im frühneuzeitlichen Livland: Fälle von Sodomie vor dem Landgericht Pernau im 17. bis 19. Jahrhundert – Forschungen zur baltischen Geschichte* 9 (2014), lk. 79.



hoiatava patendi ettelugemist kuulnud ning viibinud ka viie-kuue aasta eest samuti Haaslastest pärit lapsetapja hukkamisel.<sup>44</sup> Seega polnud avaliku karmi karistamise pealtnägemisel sugugi soovitud mõju.

Ühtekokku menetleti aastatel 1710–1783 Liivi- ja Eestimaa maapiirkondi haldavates kohtutes 490 lapsetapu juhtumit (vt. tabel).<sup>45</sup> Liivi- ja Eestimaa kubermangus elas 1780. aastate alguses kokku 730 000 kuni 745 000 inimest,<sup>46</sup> seega vastab lapsetappude sagedus Baltikumis üsnagi täpselt Otto Ulbrichti antud hinnangule, mille järgi tuli 18. sajandi teisel poolel aastas keskmiselt üks lapsetapp iga 100 000 elaniku kohta.<sup>47</sup>

Nimetatud kohtuasjade arv kasvas kuni 1764. aastani üsna järjekindlalt, vähenedes ajutiselt üksnes ajavahemikel 1740–1744 ja 1755–1759.<sup>48</sup> Seega ei vähenenud lapsetappude arv rangematele karistustele vaatamata. Uue abinõuna seadis riigivõim nii Baltikumis kui ka mujal Euroopas sihiks, et kõik vallaliste naiste lapseootele jäämised tuleb päevavalgele tuua, et võtta neilt võimalus varjatud lapsetapuks. Nüüd sai oluliseks rasedate naiste avastamine ja jälgimine,<sup>49</sup> milleks mõnes Saksa riigis mobiliseeriti kogu elanikkond.<sup>50</sup> Ka Riia kindralkuberner pani 18. mai 1733<sup>51</sup> patendiga iseäranis taluperenaistele südamele, et nad laseksid kahtlasena näivaid vallalisi naisi asjatundjatel üle vaadata, vältimaks võimalikku raseduse varjamist.<sup>52</sup> Tallinna kindralkuberner patent 30. septembrist 1772 kohustas ka peremehi nii maal kui linnas teatama rasedusekahtlustega vallalistest naistest mõisavalitsejale või pastorile, ikka selleks, et vältida salaja sünnitamist.<sup>53</sup>

Siin vaadeldud 490 juhtumit on võetud Liivi- ja Eestimaa maaelanikkonda puudutavate kohtumaterjalide seast, seega on mõistetav, et pea kõik kohtualused olid kohaliku talurahva hulgast. Kuna Liivimaa maakondade piirid kattusid keelepiiriga, võime eeldada, et Harju, Viru-Järva ja Läänemaa meeskohtutes ning Pärnu, Tartu ja Saaremaa maakohtutes menetleti eesti talupoegade, Võnnu ja Riia maakohtutes aga läti talupoegade vastu esitatud süüdistusi.<sup>54</sup> Süüaluste nime alusel on võimalik eristada vaid sakslasi (sageli leiab sakslaste rahvus ka eraldi märkimist) – taolisi süüasju oli 35. Nii jõudsid 1717. aastal kohtupinki Võnnu maakonna

<sup>44</sup> RA, EAA.914.1.432.14–15 (Acta inquisitionalia contra Kübbarseppa Johans Tochter Ebbo von Haselan in puncto partus clandestini Item contra Ebben dieselbe im puncto delicti contra 6'ti in custodia iterati, 1745–1752); RA, EAA.968.1.783 (Inquisitionalia des publiquen Mustelschen Hof's Bauern Arjuste Herm und der Magd Eva seines Weibes Schwester in puncto stupri et infanticidii, 1764–1767).

<sup>45</sup> Andmed on kogutud Läti Rahvusarhiivi Riia õuekohtu fondist ning Eesti Rahvusarhiivi Pärnu ja Tartu maakohtute ning Harju, Viru-Järva ja Läänemaa sillakohtute fondide nimistutest. Välja on jäetud Riia, Tallinna, Narva ja teiste linnade kohtuinstantside nimistud. Mees- ja maakohtute haldusalasse kuulusidki talupoegade ja teiste linnadest väljaspool elavate mitteaadlike tsiviil- ja kriminaalajad. Rahvusarhiivi Eestimaa ülemmaakohtu fondis eraldiseisvaid lapsetapu toimikuid 18. sajandist ei ole.

<sup>46</sup> Kogu Liivi- ja Eestimaa rahvastikust elas Liivimaa kubermangu lätikeelses osas 250 000–260 000, Liivimaa kubermangu eestikeelses osas (ilma Saaremaata) 240 000–250 000, Saaremaal 33 000 ning Eestimaa kubermangus 205 000 elanikku. M. Laur. Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783), lk. 42.

<sup>47</sup> O. Ulbricht. Kindsmord in der frühen Neuzeit, lk. 246.

<sup>48</sup> 1740. aastate alguses vähenenud juhtumite arvu taga võib olla asjaolu, et 1741. aastal Venemaa keisrinnaks saanud Elisabet peatas kogu riigis surmamõistmisotsuste täideviimise, mis võis omakorda tekitada segadust surmanuhtlusega karistatavate kuritegude kohtusse andmisel ning nende menetlemisel. Vt. lähemalt E. Marasimova. The Prayer of an Empress and the Death Penalty Moratorium in Eighteenth-century Russia. – The Journal of Religious History, Literature and Culture 2 (2017), lk. 36–55.

<sup>49</sup> O. Ulbricht. Kindsmord und Aufklärung in Deutschland (Ancien régime, Aufklärung und Revolution, 18). München: Oldenbourg, 1990, lk. 346; R. van Dülmen. Frauen vor Gericht, lk. 102.

<sup>50</sup> R. van Dülmen. Frauen vor Gericht, lk. 102.

<sup>51</sup> Kõik kuupäevad, kui see pole märgitud teisiti, on antud toona kehtinud vana (juulise) kalendri järgi.

<sup>52</sup> Livländische Gouvernements-Regierungs-Patente nach dem register von Karl Gottlob Sonntag (edaspidi LGRP), nr. 505. Tartu Ülikooli raamatukogu.

<sup>53</sup> RA, EAA.3.1.439.55 (Patente des Revaler Generalgouvernement, 1772).

<sup>54</sup> Viru-Järva ja Harju meeskohtu nimistutest leiab ka kuus süüalust, kelle puhul on märgitud nende soome päritolu. Ühtegi rootsi või vene päritolu süüalust ei olnud võimalik tuvastada.

Rauna kihelkonna Starti mõisa omanik Eva Barbara von Schultzen ning sama mõisa mõisavalitseja Daniel Heinrich Blichert, süüdistatuna „omavahelisest lubamatust läbikäimisest“ eostatud kolme lapse surmas.<sup>55</sup> Nii kõrgest soost süüalused olid siiski erand, enamjaolt oli tegemist mitteaadlikest sakslastega – mõisavalitsejate, majapidajannade, teenijate ja köögitüdrukutega.<sup>56</sup>

Näitena tüüpilisest lapsetapu süüdistusest võib tuua 1741. aastal Võnnu maakohtus menetletud kahekümnendates aastates vallalise Anne juhtumi, kes teenis tüdrukuna Jaunpiebalgas kangur Britze Matthise juures. Annel oli olnud pikemaajaline vahekord oma ema vennapoja Britze Krustingiga. Jäänud rasedaks, ei teatanud ta sellest mitte kellelegi ning sünnitas lapse üksinda rehetoa, kust ta pärast sünnitust koos surnud lapsega leiti. Esialgu väitis Anne, et laps sündiski ilmale surnuna, hiljem siiski tunnistas, et laps oli sündides veidi liigutanud ja häält teinud. Anne kinnitas, et ta oli küll kuulnud lapsetapust hoiatavaid patente, ent põhjendas oma teguviisi sellega, et „vanakuri ise oli teda eksitanud“ ning „saatan tema suu sulgenud, mistõttu ta kellelegi oma olukorrast teada ei andnud“.<sup>57</sup> Anne mõisteti lapsetapu eest surma kuriteopaigas pea maharaiumise läbi, mille järel tuli tema surnukeha tuleriidal põletada.<sup>58</sup>

Naise väited lapse surnult sündimisest pidid olema tunnistajatega kinnitatud.<sup>59</sup> Enamasti kaitsesid varjatud sünnitamises süüdistatud naised end sünnituse ootamatuse ja enneaegsusega, mis ei võimaldanud kedagi kohale kutsuda.<sup>60</sup> Naised, kes rasedust teadlikult varjasid, langesid samuti karistuse alla. Juba Prantsuse kuninga Henri II edikt 1556. aastast määratles kõiki salajas sünnitanuid lapsetapjatena ka siis, kui väidetavalt laps sünnitamisel suri.<sup>61</sup> 17. sajandi jooksul kehtestati samasugune kord enamikus Saksa riikides<sup>62</sup> ning 1680. ja 1684. aastal kuninglike korraldustega ka Rootsi Läänemere-provintsid.<sup>63</sup> 1726. aastal avaldati nimetatud korraldus Tallinna kindralkuberneri patendina ka eesti keeles: „Se naeste rahwas, kes vallatusse läbbi käima peäle sanud, ja sedda enne omma mahhasamist ühhelegi ei kulutanud, ning ommas lapse-waewas püab üksipäines olla, ning pärrast, kui laps saab ilmale tulnud, seda ärrasalgab, siis ei pea temmal sest ühtike abbi ollema, kui temma ütleb, et see lomoke

<sup>55</sup> LVVA.109.3.40. (Inquisitions-acta contra die Stürtzenhoffsche Possessorin Eva Barbara v. Schultzen und derne Verwalter Daniel Heinrich Blichert in puncto mit einander gepflogenen ungeziemenden Umgangs und beschuldigter abgetrieben und an die Seite gebrachten dreyen Kinder, 1717).

<sup>56</sup> Näiteks RA, EAA.914.1.434 (Acta inquisitionalia contra des Hopmanns Turck Wittwe und den Verwalter Carl Stein zu Koss in puncto 6-ti et expositi infantis, 1746–1749); LVVA.109.3.354 (Akte in Kriminalen wider Absenausche Haushälterin Eleonora Dorothea Schneiderin in puncto insimulati infanticidii, 1746); RA, EAA.861.1.3217 (Akte in Kriminalen wider die deutsche Magd Julina Charlotta Brumm wegen Kindesmords, 1760–1761); LVVA.109.3.362 (Acta inquisitionalia contra bey dem Herrn Cuirasier Lieutenant von Zeddelmann in Diensten gestandene Teutsche Köchin Anna Catharina Piehl in puncto infanticidii insimulati und Herrn Lieutenants Teutschen Aufzögling Johann Lustig als angegebenen Impregnanten, 1747).

<sup>57</sup> LVVA.109.3.299 (Acta inquisitionalia contra des Pebalg-Neuhoffschen Webers Britze Mathies Magd Anne und dessen Wirths Bruder Crusting in puncto infanticidii et incestus, 1741).

<sup>58</sup> LVVA.109.3.299 (Acta inquisitionalia contra des Pebalg-Neuhoffschen Webers Britze Mathies Magd Anne und dessen Wirths Bruder Crusting in puncto infanticidii et incestus, 1741).

<sup>59</sup> O. Ulbricht. Kindsmord und Aufklärung, lk. 236.

<sup>60</sup> Samas, lk. 239.

<sup>61</sup> F. Lebrun. Die Kontrolle der Familie durch Kirche und Staat – A. Burguière, C. Klapisch-Zuber, M. Segalen, F. Zonabend (hrsg.). Geschichte der Familie, Bd. 3: Neuzeit. Frankfurt am Main, New York: Campus, 1997, lk. 119–142, siin lk. 137; A. Burguière. Die Entstehung des Paares, lk. 161.

<sup>62</sup> M. Wiesner-Hanks. Early modern Europe, lk. 304; O. Ulbricht. Kindsmord und Aufklärung, lk. 346jj.

<sup>63</sup> G. J. von Buddenbrock. Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landrecht enthalten, kritisch bearbeitet. Zweiter Band, Aeltere hinzugekommene Landesrechte. Erste Abteilung. [Th. 1], Landesordnungen vom Jahr 1621 bis 1680, Riga: W. F. Häcker, 1821, lk. 751–752; G. J. von Buddenbrock. Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landrecht enthalten, kritisch bearbeitet. Zweiter Band, Aeltere hinzugekommene Landesrechte. Erste Abteilung. [Th. 2], Landesordnungen vom Jahr 1680 bis 1710, Riga: W. F. Häcker, 1821, lk. 909–911.

on surnud ilmale tulnud, ehk enneaegne olnud.<sup>64</sup> Arvestades kui vähe patente tõlgiti eesti keelde,<sup>65</sup> osundab see lapsetapu temaatika olulisusele.

Koos lapsetapu vastu suunatud meetmete eest karmistamisega hakati üha rohkem kõnelema vajadusest häbistamiskaristused kaotada, et sel teel lapsetappe ära hoida. Esimene samm selleks tehti Rootsis, kus 1734. aastal võeti vastu uus seaduste kogu (*Sveriges rikes lag*), mis asendas „hooramise“ eest mõistetud häbistamiskaristused rahatrahvidega.<sup>66</sup> Juba 1736. aastal pöördus kubernerihohuseid täitev Liivimaa peaökonomiadiraktor Weinhold Georg von Völkersam Liivi- ja Eestimaa asjade justiitskolleegiumi poole Peterburis ettepanekuga kohaldada Rootsis muudetud seadusandlust ka Liivi- ja Eestimaal, tuues sarnaselt Rootsil põhjenduseks võimalike lapsetappude vältimise. Rootsi eeskujul pakkus Fölkersahm häbikaristust asendavaks rahatrahviks 50 taalrit (taaler vastas toonases vääringus enam-vähem rublale) ning kes selle maksmisega toime ei tule (50 taalrit või rubla trahvi maksta jõudev talupoeg olnuks Liivimaal tõeline haruldus), sellele tuli määrata ihunuhtlus, kuid mitte avalikult kiriku juures, vaid mõisas ning üksnes pastori ja mõisnikust kirikueestseisja või kohtumehe juuresolekul. Kuigi nii justiitskolleegium kui ka senat mõtte heaks kiitsid, keisrinna Anna ministrite kabinetist sellele ukaasi ei järgnenud.<sup>67</sup> Võimalik, et takerdumise põhjuseks sai Völkersahmi surm veel samal aastal.

Uue katse Rootsis kehtestatud seaduse laiendamiseks Liivi- ja Eestimaale tegi ligi kolmkümmend aastat hiljem Saaremaa maanõunik, ühtlasi maakohtunik ja konsistooriumi direktor Johann Gustav von Sacken, pöördudes taas Liivi-, Eesti- ja Soomemaa asjade justiitskolleegiumi poole. Temagi tõi põhjendusena häbistuskaristustest tingitud lapsetappude vältimise. Nagu Sacken märkis, olid häbistuskaristused kaotatud nii Rootsis kui ka Rootsil kuuluvas Soomes ning selletaolisi karistusi polnud ka Vene keisririigi teistes piirkondades. Ettepanekut toetavas esildises senatile pakkus kolleegium välja häbikaristust asendavate rahatrahvide määrad, mis tuli tasuda kohalikule kirikule: abielurikkumise korral sõltumata soost abielus oleva(te)le 80 ja vallalisele 40 hõbetaalrit, „tavalise hooramise“ puhul, kui abielu ei rikuta, pakuti trahvimääraks mehele kümme ja naisele viis hõbetaalrit. Kolleegium tunnistas ka ise, et trahvid on üpris krõbedad, pakkudes senatile võimalust neid mahendada. Senat nii tegigi, eristades sealjuures jõukamaid ja aujärjel olijaid kehvemast liht- ja talurahvast. Soost sõltumata määrati esimestele trahviks abielurikkumise korral neli ja „tavalise hooramise“ korral kaks rubla, viimastele aga karistuseks vastavalt üks rubla (abielurikkumine) või 50 kopikat („tavaline hooramine“). Nendele, kes rahatrahvi polnud suutelised maksma, pakkus Liivi-, Eesti- ja Soomemaa asjade justiitskolleegium asendusena ihunuhtlust, küll aga mitte enam avalikult, vaid „privaatsetl“, ning nõudis seniste vanade Rootsi seaduste põhjal ette nähtud häbipingi patukahetsuste täielikku kaotamist. Sellega nõustus nii senat kui ka keisrinna Katarina II, kes parandusi ja täiendusi tegemata 6. aprillil 1764 ukaasile alla kirjutas.<sup>68</sup>

Kõrvuti häbipingikaristuse täieliku kaotamisega lõpetas ukaas Liivimaal vallasemade toomise ilmaliku kohtu ette. Edaspidi jäi sarnaselt Eestimaa kubermangule ka Liivimaal *pecca-*

<sup>64</sup> RA, EAA.3.1.431, l 123; RA, EAA.3.1.431.123 (Patent von Revaler Generalgouverneur, 1732). Et seda patenti trükiti vaid sada eksemplari, ei olnud see mõeldud talurahva hulgas levitamiseks, vaid pastoritele kantslist väljakuulutamiseks. Ei saa välistada, et tõlke eesti keelde on teinud pastor Anton Thor Helle.

<sup>65</sup> Ajavahemikul 1710–1783 avaldati Tallinnas ja Riias kokku vaid kaheksa eestikeelset patenti. M. Laur. Die Verbreitung der offiziellen Anordnungen in Liv- und Estland im 18. Jahrhundert. – Ajalooline Ajakiri 2009, nr. 3/4, lk. 535.

<sup>66</sup> tsit. A. Clark. Heterosexuality: Europe and North America. – J. Peakman (eds.). A Cultural History of Sexuality in the Enlightenment (A Cultural History of Sexuality, 4). Oxford, New York: Bloomsbury Academic, 2011, lk. 33–56, siin lk. 43.

<sup>67</sup> Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj Imperii s 1649 goda (edaspidi PSZ), kd. IX, nr. 7014 (21.7.1736). St. Peterburg, 1830, lk. 886–887.

<sup>68</sup> PSZ, kd. XVI, nr. 12113, lk. 688–689; LGRP, nr 1608 (4.2.1765). Vördle LVVA.233.1.876.229–232 (Varia aus dem Jahre 1764, 1764).



*tum contra sextum* üleastumiste karistamine kihelkonna pastori ja kahe kohalikust mõisnikust ülemkirikueestseisja lahendamada. Karistusi leevendas ühtlasi sama karistumäära rakendamine nii ühekordsete kui ka korduvate üleastumiste puhul.<sup>69</sup>

Ukaasi ellurakendamine tekitas Liivimaa pastorkonnas nõutust ja arusaamatust. See võis olla põhjus, miks juba Peterburis saksa keelde tõlgitud ning hiljemalt 5. mail 1764 Riiga jõudnud ukaasi<sup>70</sup> avalikustamine võttis silmatorkavalt kaua aega. Alles siis, kui Liivi-, Eestija Soomemaa asjade justiitskolleegium järgmise aasta 28. jaanuaril ülemkonsistooriumile meelde tuletas, et ukaas tuleb võimalikult kibekähku kantslitest teatavaks teha, rõhutades veel kord vajadust lapsetappe ära hoida,<sup>71</sup> avaldati Riias publikaadina ukaasi tõlge.<sup>72</sup> Patentidena avaldas Tallinna kindralkuberner prints Peter August Holstein-Beck ukaasi sisu 20. juulil, Riia kindralkuberner George von Browne tegi sama 29. juulil 1765.<sup>73</sup>

1765. aasta sügisel pöördus Võnnu praost Jakob Lange kindralsuperintendent Jakob Andreas Zimmermanni poole terve rea küsimustega, mis praosti sõnul vajanuks selgitamist. Kindralsuperintendent omakorda saatis need edasi ülemkonsistooriumi presidendile, maanõunik parun Johann Adolf Ungern-Sternbergile.<sup>74</sup> Et Zimmermann ei pruukinud ortodoksse luterlasena pietismi soovivat maanõunikku ülemäära usaldada, soovis ta esitatud küsimustele kindralkuberneriga enda seisukohavõttu, mida Ungern-Sternberg siiski vajalikuks ei pidanud, piirdudes ülemkonsistooriumi „ühise arvamusega“. President rõhutas, et ukaas puudutab eelkõige ja ainult häbikaristuste asendamist rahatrahviga ega tähenda mingil juhul kirikuseaduse teiste sätete tühistamist. Ka ei laienevat ukaas kaelakohtulike üleastumiste osas, nagu intsest, vägivaldne abort või lapsetapp, mis jäävad ka edaspidi maakohtute lahendamada. Maakohtute ette tuli tuua ka topeltabelurikkumised (kui mõlemad osapooled rikuvad abieli, *adulterium duplex*), samuti need juhtumid, kui abieli oli rikutud neljal või rohkemal korral. Samuti jäi kehtima abieliurikkujatele seatud abiellumiskeeld, seda ka pärast süütu abielupoole surma. Ungern-Sternbergi seletuskirjas kinnitati, et „hooramise“ alla ei loetud varem ega loeta ka edaspidi kihlatute omavahelisi seksuaalsuhteid ning süütul abielupoolel on abieliurikkumise korral edaspidigi õigus kas nõuda abiellulohutust või siis süüdi olevale abikaasale andestada. Ukaasi vaimust lähtudes ei kuulunud viimasel juhul üleastumine *ob favorem matrimonii* koguduse ees avalikustamisele.<sup>75</sup>

Kõige suuremat ebamäärasust tekitas asjaolu, et koos häbistuskaristusega kaotati ka selle juurde kuulunud andestuskuulutus (absolutsioon). Selles suhtes jäid ka Ungern-Sternbergi seletused ebamääraseks: ühelt poolt nõudis ülemkonsistooriumi president pastoritelt nüüdsest küll vaid privaate absolutsiooni läbiviimist, teisalt aga pidas rahatrahvi tasumist küllaldaseks absolutsiooni täideviimiseks.<sup>76</sup>

Teade häbistuskaristuste asendamisest rahatrahviga jõudis varem või hiljem ka talurahvani. Korraldus kiriku häbipingi kaotamisest kuulus nende viie patendi hulka, mille kantslist kogudusele ettelugemist nõudis kindralkuberner Browne vähemalt korra aastas. Sama oluliseks kui lapsetappude ärahoidmist pidas kindralkuberner veel vaid metsatulekahjude vältimist, salaviinakaubanduse takistamist, talurahva pulmapidude piiramist ning pagened talupoegade ülesandmist.<sup>77</sup>

<sup>69</sup> LVVA.233.1.877.592a–593, 594a (Votum des Oberkonsistoriums, 1765).

<sup>70</sup> LVVA.233.1.876.43.

<sup>71</sup> LVVA.233.1.877.62 (Varia aus dem Jahre 1765, 1765).

<sup>72</sup> LGRP, nr. 1608 (4.2.1765). Esimesena kuulutas ukaasi ülemkonsistooriumi korraldusel kirikukantslist välja Riia Jakobi kiriku pastor Heinrich Friedrich Heerwagen 13. veebruaril 1765. LVVA.233.1.877.64.

<sup>73</sup> Patente des Revaler Generalgouvernement, in: RA, EAA.3.1.436. Bl. 274; LGRP, nr. 1636 (29.7.1765).

<sup>74</sup> LVVA.233.1.877.591, 598a, 599a–600a.

<sup>75</sup> LVVA.233.1.877.592–597a.

<sup>76</sup> LVVA.233.1.877.596–597.

<sup>77</sup> LGRP, nr. 1854 (3.9.1770); M. Laur. Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783), lk. 118jj.

\*

Häbistuskaristuste kaotamine Liivi- ja Eestimaal oli tolle aja kohta küllaltki tavatu samm. Olgugi Rootsi eeskuju järgiv, polnud seegi enesestmõistetav. Rootsi-aegsed seadused kehtisid Liivi- ja Eestimaal küll veel aastakümneid, sealhulgas 1686. aasta kirikuseadus kuni 1832. aastani. Häbistuskaristuste asendamine rahatrahviga on aga teadaolevalt ainus juhtum, kus Baltikumi õiguskorda on viidud kooskõlla Rootsi õiguskorralduses juba pärast Põhjasõda toimunud muudatustega.

Eestimaa koguduste kassaraamatud kinnitavad uute karistumäärade kasutuselevõttu.<sup>78</sup> Seega pole vajadust kahelda, et ukaas oleks pelgalt vaid paberile jäänud. „Hooramise“ ja „tavalise abielurikkumise“ (*adulterium simplex*) menetlemine ja karistamine lõpetati nii Liivimaa maakohtutes kui ka Eestimaa meeskohtutes. Senine tavapärane kirikutrahv kaheksa rubla abielurikkumise ning neli rubla „tavalise hooramise“ eest vähenes lausa kaheksa korda.<sup>79</sup>

Veel kaugemale kui Rootsis ja Baltikumis läks häbistuskaristuste kaotamisel Preisi kuningas Friedrich II, kelle meelest oli vallasema seatud dilemma ette, kas loobuda aust või ihuviljast.<sup>80</sup> 1740. aastal troonile tõusnud kuninga üheks esimeseks sammuks oli piinamiste kaotamine, mis muutis ka lapsetapu karistamist: kotis uputamine asendati pea maharaiumisega.<sup>81</sup> 8. veebruaril 1765 (uue kalendri järgi) kaotas Friedrich II vallasemadele igasugused „hooratrahvid“ ning nõudis, et neile ei tehtaks vähimaidki etteheiteid ega häbistusi.<sup>82</sup> Friedrich II korraldus ei kaotanud kontrolli vallaliste naiste üle, pigem seda tugevdati, kohustades nii töödandjaid kui ämmaemandaid rahatrahvi ähvardusel vallaliste lapseootele jäämisest teada andma. Raseduse varjamine ja salajane sünnitamine tõid kaasa valju karistuse, lapse surma korral ka surmanuhtluse.<sup>83</sup> Samasugust nõudlikkust kohtame ka Baltikumis. 4. septembril 1772 pöördus Liivi-, Eesti- ja Soomemaa asjade justiitskolleegium Liivimaa õuekohtu poole meetmete tagamiseks, mis takistasid raseduse varjamist. Liivimaa ülemkonsistorium aga kohustas sama aasta 6. novembri ettekirjutuses vöörmündreid „igasugu kahtlastest naisisikutest“ pastorile ette kandma.<sup>84</sup>

Vallasemadele mõistetud häbistuskaristuste täieliku kaotamise ajendiks sai juhtum eestlasest talutüdruku Eloga, kelle Tallinna kubermangu kriminaalrajade kohtupalat mõistis süüdi lapsetapus. Kindralkuberner Browne, kes pidi surmanuhtluse üldises korras asendama peksukaristusega, pöördus senati poole, pidades Elo karistamist ebaõiglaseks. Enne lapse surmaga lõppenud sünnitust oli Elo teinud mitu päeva rasket ja pingutavat talutööd. Ka polnud lapse surnukehal mingeid vägivalda märke. Browne lükkas tagasi ka kohtupalati selgituse, et karistamise põhjus oluaks eelkõige raseduse varjamine ja salaja sünnitamine. Browne'i väitel leidnuks traagiline juhtum sellistes tingimustes aset nii ehk teisiti. Senat toetas kindralkuberner arvamust, jättes Elo karistamata, kuid kordas 9. aprillil 1785 antud ukaasis veel kord üle vajadust kõik vallaliste naiste lapseootele jäämise juhtumid päevavalgele tuua, aga ka vältida rasedate naiste ülemäärast tööga koormamist.<sup>85</sup> Browne'i enda allkirjastatud patendi sõnastus oli veel rohkem vallasemasid toetav: „Seepärast ei tohi taolisi isikuid mingil moel karistada ega karistusega ähvardada, veel vähem häbistuste ja etteheidetega hirmutada, vaid halastuse ja inimarmastusega kohelda.“<sup>86</sup>

<sup>78</sup> P. Tammisto. Talupojähiskonna distsiplineerimine Eestimaal 1710–1832: ideelised, õiguslikud ja kultuurilised aspektid. Magistritöö (käsikiri Tartu ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudis). Tartu: Tartu Ülikool, 2015, lk. 63.

<sup>79</sup> P. Tammisto. Talupojähiskonna distsiplineerimine Eestimaal 1710–1832, lk. 63.

<sup>80</sup> R. van Dülmen. Frauen vor Gericht, lk. 99jj.

<sup>81</sup> B. Harms-Ziegler. Außeheliche Mutterschaft, lk. 327; O. Ulbricht. Kindsmord in der frühen Neuzeit, lk. 245.

<sup>82</sup> Novum Corpus Constitutionum Prussico-Brandenburgensium Praecipue Marchicarum, nr. 13 (1765), veerg 583–592, siin veerg 592.

<sup>83</sup> Novum Corpus Constitutionum, veerg 592.

<sup>84</sup> K. G. Sonntag. Die Polizei für Livland von der ältesten Zeit bis 1820. Riga: J. C. D. Müller 1821, lk. 116.

<sup>85</sup> PSZ, kd. XXII, nr. 16178, lk. 333–335.

<sup>86</sup> LGRP, nr. 2353; K. G. Sonntag. Die Polizei für Livland, lk. 117.

1780. aastatel sai häbistuskaristuste täielik kaotamine laiemal ulatusel saksa kultuuriruumis, haakudes samal ajal uut hoogu saanud debatiga lapsetappude ärahoidmisest. Oma osa selles oli Cesare Beccaria 1764. aastal ilmunud ning 1778. aastal saksa keelde tõlgitud raamatul „Kuriteod ja karistused“, millel oli arvestatav mõju Saksa riikide õigusloomele.<sup>87</sup> Sarnaselt Preisi kuningale nägi ka Beccaria naise valikut au kaotamise ja lapse tapmise vahel, pidades seetõttu häbikaristuste kaotamist oluliseks.<sup>88</sup> Lapsetapp oli teemaks ka 1770. aastate „tormi ja tungi aja“ ilukirjanduses, olgu selleks või Gretcheni tegelaskuju Goethe „Faustis“. Ajakirja Rheinische Beiträge zur Gelehrsamkeit 1780. aasta juulinumbris kuulutati välja kirjavõistlus küsimusele „Millised on parimad teostatavad vahendid lapsetapu ärahoidmiseks, liiderlikkust soosimata?“.<sup>89</sup> Laekunud vastustes oli hurjutamise asemel valdav pigem kaastunne võrgutatud ja õnnetu tüdruku vastu ning arusaam, et lapsetapu taga pole mitte kurat ega kurivaim, vaid häbi ja viletsus.<sup>90</sup>

Kümmekond aastat hiljem jõudis nimetatud kirjavõistlus Põltsamaa pastori ja literaadi August Wilhelm Hupeli vahendusel ka Baltikumi meediasse. Hupeli välja antud ajakirjas Nordische Miscellaneen loetles ta võistlusel välja käidud lapsetapu põhjustena teadmatust ja rumalust, hirmu ja häbi ning vaesust ja viletsust, tõdedes seejuures, et võistlusel esitatud küsimusele pole osalejatel tegelikult õnnestunud rahuldavat vastust leida ning võimude ettevõtmistest hoolimata ei ole ka Baltikumis suudetud talupoegade seas lapsetapu kuritegu välja juurida.<sup>91</sup> Hupeli järgi vallasemasid eesti talurahva hulgas ei põlatud. Tunnustavalt märgib ta lapseootele jäänud talutüdrukute tanutamise kommet, leides, et vallasemade väline võrdustamine abielunaistega aitab lapsetappu ära hoida.<sup>92</sup> Hupel toetas ka kiriklike karistuste leevendamist ja hoorapingi kaotamist Läänemere provintside kirikutes, samuti senati 1785. aasta ukaasiga avaldatud toetust vallasemadele.<sup>93</sup>

Veel varem, 1773. aasta paiku pani oma mõtted lapsetapu üle kirja ka Torma koguduse pastor ja pärisorjuse kriitik Johann Georg Eisen (1717–1779), kuid need jäid kuni 20. sajandi lõpuni avaldamata. Pärisorjuse vastasena loob ta selge seose kohalike talutüdrukute seas esineva lastetapu ning mõisnike võetud õigusega lubada talutüdrukutel abielluda üksnes mõisa kirjalikul loal. Seejuures olevat kõige õnnetumas olukorras mõisateenijad, kellel takistatakse saamast leeriõpetust, et neid võimalikult kaua teenistuses hoida. Teise põhjusena toob Eisen välja, et Liivimaal puudub seadusega sätestatud kindel kord vallasemadele abiraha (alimendide) kogumiseks.<sup>94</sup>

Koos „liiderdamise“ eest määratud karistustega pehmendati ka lapsetapu eest mõistetud karistusi. Siingi avaldas mõju Beccaria seisukoht, mille järgi puudus surmanuhtlusel teo toime pannud naise füüsilist ja psüühilist seisundit arvestades loodetud hirmutav mõju.<sup>95</sup> Vastupidi

<sup>87</sup> R. van Dülmen. Frauen vor Gericht, lk. 100.

<sup>88</sup> O. Ulbricht. Kindsmord in der frühen Neuzeit, lk. 244.

<sup>89</sup> I. Ritzmann, D. Tröhler. Der Kindsmord zwischen Verbrechen und Tragödie. Pestalozzis Preisschrift von 1783 – J. H. Pestalozzi. Ueber Gesetzgebung und Kindermord. Mit einer Einleitung und Anmerkungen neu herausgegeben von I. Ritzmann und D. Tröhler, Zürich: Pestalozzianum, 2009, lk. 12jj.

<sup>90</sup> R. van Dülmen. Frauen vor Gericht, lk. 105.

<sup>91</sup> A. W. Hupel. Fragen über den Anlaß zum Kindermord, in Lief- und Ebstland. – Nordische Miscellaneen, St. 22/23. Riga, 1790, lk. 481–487, siin lk. 481jj.

<sup>92</sup> A. W. Hupel. Ueber das Hauben der ehstnischen Dirnen. – Neue Nordische Miscellaneen, St. 11/12. Riga, 1795, lk. 559–568.

<sup>93</sup> A. W. Hupel. Fragen über den Anlaß zum Kindermord. – Nordische Miscellaneen, St. 22/23. Riga, 1790; vt. ka I. Jürjo. Aufklärung im Baltikum. Leben und Werk des livländischen Gelehrten August Wilhelm Hupel (1737–1819). Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2006, lk. 272jj.

<sup>94</sup> RA, EAA.1265.1.334 (Gedanken vom Kindermord und der Sodomiterei in Ansehung Liv- und Estland, 1773?); R. Bartlett, E. Donnert (hrsg.). J. G. Eisen. Ausgewählte Schriften: deutsche Volksaufklärung und Leibeigenschaft im Russischen Reich. Marburg: Herder-Institut, 1998, lk. 547–548.

<sup>95</sup> O. Ulbricht. Kindsmord in der frühen Neuzeit, lk. 243.

– kui vallasemade häbi oli päevavalgele toodud, nägid nad surmaotsuses pigem alandusest pääsemist.<sup>96</sup> Austria keisri Joseph II karistusseadustik (1787) asendas lapsetapu eest mõistetava surmanuhtluse pikaajalise vanglakaristusega.<sup>97</sup> Preisimaa üldine maaõigus (1794) nägi lapse tapnud emale surmanuhtluse kõrval ette ka leebemaid karistusi.<sup>98</sup>

Reeglina on seksuaalmoraal muutunud rangemaks ajajärgul, kui ühiskond on tundnud vajadust rahvastikku piirata – ja vastupidi.<sup>99</sup> Merkantilism ja kameralism nägid rahvastiku suuruses riigi rikkust, mis sundis järk-järgult loobuma abieluväliste seksuaalsuhete eest karistamisest ja liberaliseerima karistuspoliitikat ennast.<sup>100</sup> Tutvumine Euroopa-väliste rahvaste seksuaalkommetega, samuti antiikaja tavadega kujundas arusaama, et moraal pole antud Jumalast, vaid rajaneb inimeste endi kehtestatud konventsioonidele.<sup>101</sup> Mõistagi ei puudutanud liberaliseerimine seksuaalset vägivalda, vaid eelkõige mõlemapoolselt soovitud suhteid, mis jäid väljapoole abielu ning mille taunimine lähtus ühiskondliku moraali kaitses.<sup>102</sup> Sarnast arengut näeme ka Baltikumis. Häbistuskaristuste kaotamine vähendas küll märgatavalt lapsetappude arvu, kuid märkimisväärse kuriteoliigina jäi see püsima veel ka 19. sajandil.

Tabel 1. Lapsetapu juhtumid Läänemere provintside maa- ja meeskohtutes 1710–1783.

	1710–1714	1715–1719	1720–1724	1725–1729	1730–1734	1735–1739	1740–1744	1745–1749	1750–1754	1755–1759	1760–1764	1765–1769	1770–1774	1775–1779	1780–1783	Kokku
Eestimaa	2	3	3	9	6	12	8	19	21	15	18	4	6	9	7	<b>142</b>
Liivimaa Eesti osa	3	3	4	1	13	11	8	14	8	4	19	21	11	15	5	<b>140</b>
Liivimaa Läti osa	7	5	14	11	16	13	17	14	18	12	18	17	11	8	4	<b>185</b>
Saaremaa	0	1	0	0	1	1	0	1	2	3	3	1	9	1	0	<b>23</b>
	<b>12</b>	<b>12</b>	<b>21</b>	<b>21</b>	<b>36</b>	<b>37</b>	<b>33</b>	<b>48</b>	<b>49</b>	<b>34</b>	<b>58</b>	<b>43</b>	<b>37</b>	<b>33</b>	<b>16</b>	<b>490</b>

<sup>96</sup> R. van Dülmen. Frauen vor Gericht, lk. 101.

<sup>97</sup> O. Ulbricht. Kindsmord in der frühen Neuzeit, lk. 247; O. Ulbricht. Kindsmord und Aufklärung, lk. 355.

<sup>98</sup> B. Harms-Ziegler. Außeheliche Mutterschaft, lk. 339; O. Ulbricht. Kindsmord und Aufklärung, lk. 354.

<sup>99</sup> F. Dabhoiwala. Lust und Freiheit, lk. 262jj.

<sup>100</sup> A. Flüchter. Lust und Moral: Zur Alltagsgeschichte der Sexualität seit der Frühen Neuzeit. – N. Pethes, S. Schicktanz (hrsg.). Sexualität als Experiment. Identität, Lust und Reproduktion zwischen Science und Fiction. Frankfurt am Main, New York: Campus 2008, lk. 155–171, siin lk. 168.

<sup>101</sup> F. Dabhoiwala. Lust und Freiheit, lk. 115.

<sup>102</sup> I. V. Hull. Sexualstrafrecht und geschlechtsspezifische Normen in den deutschen Staaten des 17. und 18. Jahrhunderts, lk. 223.